

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A torozkói kemencék kultikus jelentőségéről

Torozkóról a múlt század végén JANKÓ János bemutatott egy konyhai, tűzpadkán álló boglyaformájú kemencét, amelynek felső részén jobbról és balról egy-egy füle van.¹ Később SZILÁDY Zoltán kutatott a kemence után, de ötven évvel ezelőtt már csak három példányt talált a füles kemencékből. Az egyik füles kemencéről elmondja, hogy a tulajdonos „... maga építette sifarból, vagyis palás agyagmárgából rendenként közé rakott taraczk-kö-sorokkal. Alapzata fővényes agyag.” — „A füles kemence belvilága 1 m 80 cm átmérőjű az alapnál mérve. Száját fafödő takarja, ha tűz nincs benne. Ha a tűz leégett, kétfelé kotorják a parazsat a kemence *profáiba* s úgy vetik be a kenyeret. A füstöt a hátsó részen kövel dugható lyuk vezet ki, amely nagyon alant áll, hogy a meleget ki ne vigye. Mellette ott a katlan és a horgas akasztón az üst. A padlás nyitott, szikrafogó nincs, mert nem is kell. Mind a három füleskemencét asszonyok rakták.” A leírás során felveti még SZILÁDY Zoltán azt a gondolatot, hogy ez a boglyaformájú kemence „valószínűleg állatfejet jelképez alakjával és két szarvával, vagy fülével...”, „... eredete és esetleg mythologiai vonatkozása megérdemelné az utána járást”.² Szilády Z.-nal egyidőben MALONYAY Dezső is közölte egy füles kemence képét, azzal a magyarázattal, hogy „az igazi torozkói konyhát füles kemence díszíti”.³

A századvégi és századeleji leírások, ábrázolások után még alkalmam volt egy torozkói füles kemencét 1946. május 5-én Torozkószentgyörgyön használatban látni. Az általam talált füleskemence (1. kép) a konyha bal oldali sarkában helyezkedik el alacsony *tüszegen* (sárpadkán). Sárból és

kőből épült. A felette vízszintesen elhelyezett rúdról lánc lóg le, amelyre *üstöt* akasztanak és abban főznek. Az üst alá gyújtott tüzet három oldalról alacsony sárfal védi. A kemence felett vesszőből font kupolaformájú füstfogó helyezkedik el, amelynek *cserény* a neve. Megegyezik ez a cserény a mezősegi, Maros menti, küküllői román házak *báburajával*.⁴ Hasonló füstfogókat említ *bobura* és *cserény* néven SZILÁDY Zoltán Sóvárad vidékéről, a Maros mentéről és a folyó mellékvölgyeiből, ahol románoknál és magyaroknál egyaránt előfordulnak.⁵

SZILÁDY Zoltán gondolata után a füles kemence eredetével részletesebben Cs. SEBESTYÉN Károly foglalkozott. Ő elveti Szilády Z. mitológiai kapcsolatokra utaló gondolatát s a torozkói füles kemencét, a székely boglyaformájú kemencékkel együtt, a sütőharangból származtatja. Szerinte a székely és a torozkói sütőkemence úgy keletkezett, hogy a mozgatható, agyagból, kőből készült sütőharangot a tüzelőpadkához rögzítették, megnagyobbították és tüzelőnyílással látták el. A torozkói kemencék füle a sütőharang fogójának átalakult, díszül szolgáló maradványa, „meg nem értett esőkevénye... egy használati célt szolgáló résznek”.⁶ Meg kell említenem, hogy ezt a gondolatot már előbb BÁTNY Zsigmond is felvetette, aki rámutatott arra, hogy a sütőharangból alakulhatott kemence s a torozkói kemencét „alighanem gyanúsíthatjuk ezzel a származással”.⁷

A kemencék és sütőharangok kapcsolatát, a boglya-, kupolaformájú kemencék-

¹ VIA R.: *Le village Roumain de Transylvanie et du Banat*. Bukarest, 1937. 26. kép, XVI. A. tábl., 59.

² SZILÁDY i. m. 11.

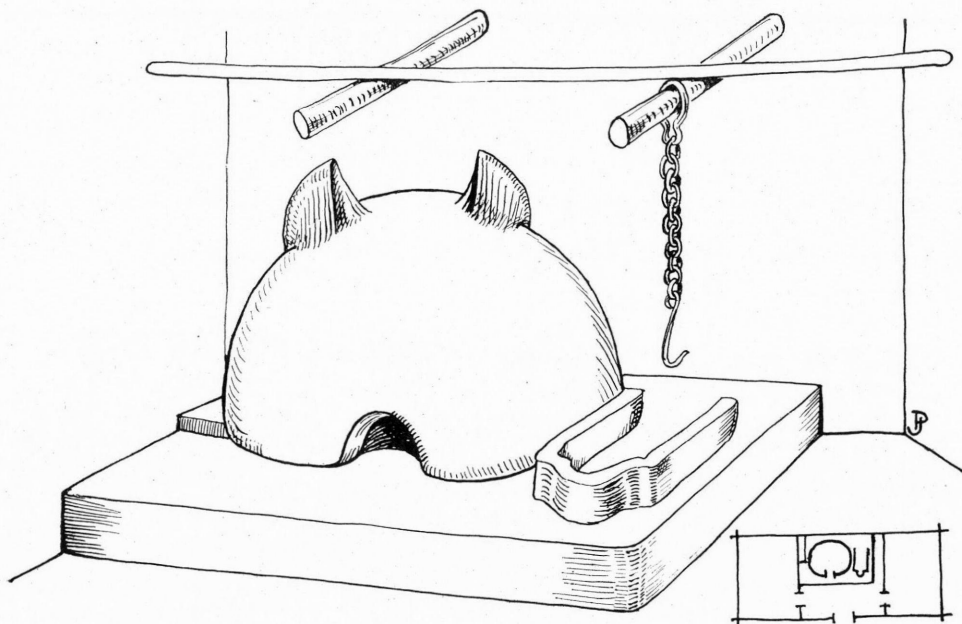
³ Cs. SEBESTYÉN Károly: *A székely sütőkemence keletkezése*. CSUTAK Vilmos (szerk.), *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötven éves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, 1929. 478.

⁴ BÁTNY Zsigmond: *Kémény és kemence*. NÉ XIX. (1927) 21., vö. még NÉ XXVI. (1934) 21.

¹ JANKÓ János: *Toróda, Aranyosszék, Torozkó magyarázat* (székely) népe. Budapest, 1893. 5. tábl., c.

² SZILÁDY Zoltán: *Erdély régi tűzhelyei*. NÉ X. (1909) 13–14.

³ MALONYAY Dezső: *A magyar nép művészete*, II. k. Budapest, 1909. 307., LV. tábl.

I. kép. Füles kemence. Torockószentgyörgy, Erdély, Románia

nek a sütőharangokból való származtatását régen és többször hangoztatták. Az albánok 60–80 cm átmérőjű és 65–85 cm magas sütőharangja kisebb kenyérsütő kemencére emlékeztet. De a kisebb sütőharangok is hasonlítanak a kemencékhez. Ezért már a kutatók egész sora (TROJANOVIC S., NIEDERLE L., MAURIZIO A., RÜTIMEYER L.) figyelmeztetett annak a lehetőségére, hogy a kenyérsütő kemencék a sütőharangokból származnak. A sütőharangokkal rokon kemencék csoportjába tartoznak a kertben, udvarban álló bolgár, szerb, görög, tobojszki tatár, kaukázusi stb. kenyérsütő kemencék. Ide soroljuk a régi görög és római kemencéket is,⁸ Kijev, Poltava vidékéről előkerült II–IV., VIII–XI. századi agyagkemencék tulajdonképpen rögzített sütőharangok.⁹

⁸ A kérdés összefoglalását l.: MOSZYŃSKI K.: *Kultura ludowa Słowian*, I. Kraków, 1929. 263–264. A részletekre l. MAURIZIO A.: *Die Getreidenahrung im Wandel der Zeiten*. Zürich, 1916. 86.; RÜTIMEYER L.: *Ur-Ethnographie der Schweiz*. Basel, 1924. 262.; MAURIZIO A.: *Die Geschichte unserer Pflanzenernährung von den Urzeiten bis zur Gegenwart*. Berlin, 1927. 312–315.; SCHIER Br.: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen, 1966. 168.; RÖMER Béla: *A sütőharang a történelem előtti időkől napjainkig*. Ethn. LXXVII. (1966) 390–419.; GAVAZZI M.: *Zur Frage der Backofen im südpannonischen Raum*. Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria. Budapest, 1965. 79–93.

⁹ NIEDERLE L.: *Slovenské starožitnosti*. Dílu I., sv. 1. Život starých slovanů. Prága, 1911. 843.; SCHIER Br. i. m. 181.

Nincs azonban semmi bizonyítékunk ahhoz, hogy a sütőharangból a székelység kezén fejlődtek, alakultak ki a boglyaformájú kemencék. A sütőharangok kemencékké való átalakulása, tűzhelyhez rögzítése már a prehisztorikus időkben megtörtént. Bizonyítéka ennek, hogy a Hallstatt kor végén a primitív kemencék a Balkán északi részén (Donja Dolina, Száva mente) a sütőharanggal együtt fordulnak elő.¹⁰ A rómaiak is kétféle módon sütöttek kenyéret: boglya alakú kemencében és *clibanus* alatt, amely MERINGER R. szerint sütőharang volt.¹¹ Primitív, kerek sütőkemencéket Jericho vidékéről i. e. a második évezredből ismerünk,¹² s magas korúak a fentebb említett, sütőharangra emlékeztető oroszföldi kemencék is. Semmi valószínűsége sincs tehát annak, hogy a sütőharang > kemence fejlődésnek a székelység kezén ismételten meg kellett volna történnie.

A problémához kapcsolódik a *pest* kérdése is. A *pest* gyaníthatólag földre rakott, apró kenyérsütő kemence volt, amellyel a magyarság a X. században bolgár közvetítéssel ismerkedett meg, s amelynek az

¹⁰ NOPCSA Ferenc: *Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbanien*. Berlin—Leipzig, 1925. 23.

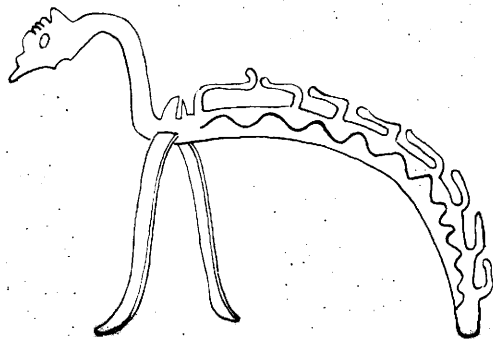
¹¹ MERINGER R.: *Zum Ofen*. Indogermanische Forschungen, 21. k., 1907. 293.

¹² NOPCSA i. m. 23.

erdélyi gömbölyű sütőkemencék gyanítható utódai.¹³

Ha a székely kemencék közvetlenül fejlődtek volna a sütőharangból, akkor bizonyára megőrizték volna annak nevét. A sütőharangnak Erdélyben és Erdélyen kívül változatos elnevezése van: *bujdosó*, *cest*, *cserepulya*, *puplika*, *vörssnyeg*. Ezek az elnevezések az erdélyi kemencék terminológiájának sorában ismeretlenek, és a sütőharangnak sincs *kemence* vagy *pest* neve. Ellenvetésül még a következő morfológiai problémát is megemlíthetjük. Amennyiben

nyílt tűzhelyek területén és azok kisugárzási vidékein (Balkán, román népterület, Alpeselek, Brit szigetek stb.) animalizált formájuk és nevük lépten-nyomon előfordul. A négy lábú tűzikutya valószínű illír-kelta találmány, a három lábú formát NOPCSA Ferenc római eredetűnek tartja.¹⁵ Egy három lábú, főleg nyárstartásra szolgáló baszk tűzikutyát a 2. képen mutatok be. Jellegzetes állatformájú példányok a legszebben a nyugati Pireneusokban, a baszkoknál maradtak meg.¹⁶ Állatfejes La Tène-kori, római fémplédféregyűjteményeket is ismer-

2. kép. Baszk tűzikutya nyárstartó kampókkal. GARMENDIA P. után

a torozkói kemencék füle a sütőharang fogójának maradványa, akkor a füleket másutt és elsősorban a prehisztórikus kemencéken is meg kellene találni. A torozkói kemencékkel rokon kemencéken azonban egyáltalán nem találunk ilyen maradványokat.

Ezek után vissza kell térnünk SZILÁDY Zoltán elgondolásához. A tűzhelyek és eszközeik kultikus kapcsolatai nem ismeretlenek a műveltségük javak bűvárai előtt. Felhívhatom a figyelmet a magyar népterületen is jól ismert tűzikutyákra, amelyek a nyárs tartására, az égő fa alátámasztására szolgálnak, hogy a fa levegőt kapva jobban égjen. Három- és négy lábú formájuk gyakran stilizált állatalakra emlékeztet. Régi állatformájukra nevük (*tűzló*, *tűzikutya*, *vasmacska*) is utal.¹⁴ Az európai

rünk.¹⁷ Mindezek a területeken a tűzikutyának animalizált neve van. Csak néhány példát említek meg: szlovén *koza* 'kecske', *kozel* 'kecskebak', *konj* 'ló', *koliba* 'kanca', *maček* 'kandúr', *zajce* 'nyúl',¹⁸ román *miş* 'macska',¹⁹ német *Feuerbock* 'tűzi bak', *Feuerross* 'tűzi ló', *Feuerhund* 'tűzikutya', *Feuerhengst* 'tűzi csődör'.²⁰ A francia néprajzi anyagban a *chenet*, *chien*, *chiennet* stb. a kutyával, *âne* a szamárral, *marmouset* (mormota?), *minet*, *krupé*, *krupette* a macskával, *chèvre*, *chèvre-pied*, *chevette* a kecskével, kecskebakkal, a *crapaud*, *grapal* a varangyosbékával kap-

¹⁵ NOPCSA i. m. 236.

¹⁶ GARMENDIA P.: *Ferromerie Navarraise*. Bulletin du Musée Basque, XIV. 1937. 38.

¹⁷ MERINGER R.: *Studien zur germanischen Volkskunde*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XXI. 1891. 143, 146. Itt a lengyeli, soproni ásatásokból előkerült koravaskori kettős állatfigurákat ábrázoló agyagszámolyokat is kultikus célokat szolgáló tűzikutyáknak tartja MERINGER R. (145.). A tűzikutyákról készült újabb összefoglalás (DROST D.: *Zur Gliederung und Herkunft der metallenen Feuerbücke Mitteleuropas*. Ethnographisch-Archäologische Forschungen, 2. Berlin, 1954. 100–158.) sok új és értékes szempontot vet fel, de a kultikus vonatkozásokat kevésbé érinti.

¹⁸ SCHIER Br. i. m. 212.

¹⁹ VUIA R. i. m. 52.

²⁰ MERINGER R. i. m. 140–141.

¹³ BÁTKY Zsigmond: A "pest"-hez. NÉ XXIV. (1932) 30. A pest kérdésével újabban MOÓR Elemér is foglalkozott (*Backofen und Brot bei Slaven und Ungarn*. Slavica, II. Debrecen, 1962. 47–58.). Szerinte is a pest bolgár eredetű szó, s az ilyen nevű kemencét a magyarok a bolgároktól vették át. MOÓR Elemér (és KNEZSA István) azonban nem tudnak róla, hogy a kérdéssel korábban már BÁTKY Zsigmond többször foglalkozott.

¹⁴ BÁTKY Zsigmond: *Tűzi kutyák a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályából*. NÉ X. (1909) 78–89.; BÁTKY Zsigmond: *Újabb adatok a magyar tűzikutyákhoz*. NÉ XXX. (1938) 1–11.

csolatos nevek.²¹ A franciáknál ismeretes még *landier* elnevezése is, amely a keltagall **anderā* 'fiatal állat, fiatal bak, bika' alakra vezethető vissza: kelta **anderā* 'fiatal tehén' (**andero* 'fiatal bak, bika') > latin *anderius* > ófrancia *andier* > francia (*l'andier*) *landier*.²² Az olasz *alare* 'tűzikutya' elnevezés gyökere a latin *lar, lares* 'házi isten, tűzhely'.²³ Animalizált elnevezések vannak a spanyolban és a portugálban is.²⁴ Az animalizált formák és nevek a tűzikutya kultikus jelentőségét bizonyítják. Prehisztórikus agyagformák nyomán hold-idolokat sejtettek bennük. Felmerültek olyan nézetek is, hogy az agyagból készült kosfejvel ellátott prehisztórikus tűzikutyák valamilyen kultikus tárgyak voltak, a kos helyére azonban a kereszténység következtében a kutya lépett. Legvalószínűbb, hogy a tűzikutyák eredetileg a tűz helyre helyezett áldozati állatokat (kost) szimbolizálják vagy a tűz szellemét őrző állatokat (kutyát) személyesítik meg.²⁵ Lehetőnek tartok olyan gondolatot is felvetni, hogy az állatformájú tűzikutyák magának a tűznek, a tűz szellemének a megszemélyesítői. Mindezek azonban feltevések. Bizonyos csak az, hogy a tűzikutyák animalizált formája és elnevezése valamilyen — talán nem is egyértelmű — kultuszban gyökerezik. A tűzikutyák kultikus jelentőségét mindennél jobban bizonyítja az a német néphit, amely szerint a tűzikutyát és a vasháromlábát nem lehet üresen hagyni, hanem legalább egy darab fát kell ráhelyezni, mivel másképpen a háziszellem rátelepszik. Az albánoknál a tűzikutya a boszorkányok ülőhelye.²⁶ Kétségtől, hogy kultikus magyarázatát kell keresnünk az alsózársz ház területén a nyílt tűzhelyek felett a szikra- és füstfogó deszkákat tartó gerendák lófejes faragványai-

nak is. BOMANN W. közölt idetartozó jellegzetes példányokat a lüneburgi Heide területéről.²⁷

A kemencékhez fűződő hiedelmek nyomán szintén elképzelhető, hogy a torockói kemence fülei valamilyen élőlényt, szellemet szimbolizálnak. Sajnos megfelelő magyar példákat nem tudok idézni, de a kemencének a szellemekkel való kapcsolatát világosan láthatjuk abból a hiedelemanyagból, amelyet német és szláv terülről GERAMB V. állított össze. Ezek közül néhányat megemlítek. A sváboknál a kemence-emberke ujjnyi nagyságú törpe, aki vörös köpönyegével és kalapjával a kemencében, a kemence repedéseiben tartózkodik. Bautzen vidékén a kemence a „feketé” tartózkodási helye, akik megölik a gyermekeket. A litvánok szerint a kemence az ördög helye. Stájerországban és Karinthiában valamilyen manó (*Schrall*) tartózkodik a kemencében, akit jó kedvre lehet hangolni, ha ételt (leginkább köleskását) helyeznek a kemencére. Ha elég a kása, a manó üvölt a kemencében. Az oroszoknál a *djeduska* 'nagyapácska' az ősök szellemével kapcsolatos. Ez a szellem a kemencén tartózkodik. Az új ház felépítésénél egy öregasszony tüzet gyújt a régi ház kemencéjében s délig vár. Akkor a paraszat összegyűjti egy új fazékba s a kemence felé fordulva a következőket mondja: kérlek nagyapácskám, gyere hozzánk a mi új házukba. Azután a paraszias fazekat lepedővel letakarva átviszi az új házba, ahol a gazda és felesége fogadják. Ott a szellemet újból megkéri, hogy vonuljon át az új házba.²⁸

Ezek az idegen példák közvetve is igazolják, hogy a füles kemence valamilyen mitológikus alakkal való kapcsolat emléke lehet.

GUNDA BÉLA

²¹ BENOIT P.: *Die Bezeichnungen für Feuerbock und Feuerkette im Französischen, Italienischen und Rätomanischen mit besonderer Berücksichtigung des Alpengebietes*. Zeitschrift für Romanische Philologie, XLIV. 1924. 385. skk. I. GUNDA Béla: *A francia chenet, landier: magyar tűzikutya*. MNY XLVII. (1951) 279–281.

²² MERINGER R.: *Der Feuerbock*. Frz. chenet, landier. Indogermanische Forschungen, 16. k. 1904. 138–139.; BENOIT P. i. m. 395, 460.; MEYER-LÜBKE W.: *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1924. 449.

²³ MERINGER R.: *Das deutsche Haus und sein Hausrat*. Leipzig, 1906. 50.; MEYER-LÜBKE W. i. m. 4910.

²⁴ KRÜGER FR.: *Die Hochpyrenäen. A. Landschaften, Haus und Hof*. Bd. II. Hamburg, 1939. 155–161. Az animalizált elnevezésekhez l. még: PREIS P.: *Die Animalisierung von Gegenständen in den Metaphern der spanischen Sprache*. Tübingen, 1932.

²⁵ HABERLANDT A.: *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. BUSCHAN G. (szerk.), *Illustrierte Völkerkunde*, II, 2. k. Stuttgart, 1926. 458. Itt HABERLANDT A. összefoglalja a tűzikutyák kultikus szerepére vonatkozó legfontosabb véleményeket l. még: BENOIT P. i. m. 387–388, 390–391.; GERAMB V.: *Feuerbock*. HOFFMANN-KRAYER E.—BÄCHTOLD-STÄUBLI H.: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Bd. II. Berlin—Leipzig, 1929—1930. 1402—1404.

²⁶ GERAMB V. i. m. 1402—1403.

²⁷ BOMANN W.: *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen*. Weimar, 1929. 68.

²⁸ GERAMB V.: *Ofen*. HOFFMANN-KRAYER E.—BÄCHTOLD-STÄUBLI H. i. m. Bd. VI. Berlin—Leipzig, 1934—1935. 1186—1199.